

ПРИНЦИП РІВНОСТІ У ПАМ'ЯТЦІ ПРАВА — «ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД» (1743 р.)

Унікальна пам'ятка права — «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), яка була створена внаслідок кодифікаційних робіт 1728 — 1743 рр. і хоча не була офіційно введена у дію, має неоціненну вартість як свідчення високої правової культури українського суспільства XVIII ст.

Проведення кодифікації було зумовлено низкою політичних, економічних та власне юридичних причин. Серед таких причин основними, зокрема К. Віслобоков вважає, експансію російської політичної та адміністративної систем на територію Гетьманщини; невідповідність базової цінності правової системи Гетьманщини — свободи, заснованої на праві власності, правовій традиції Московської держави; спроби легітимації соціального статусу козацької старшини та стабілізації внутрішнього конфлікту між новою соціальною ієрархією; обстоювання автономного статусу Гетьманщини як військової республіки [2, с. 8].

Козацька старшина прагнула закріпити «давні права та вольності». Під ними, у той час, розумілися не норми звичаєвого права, засновані на принципі формальної рівності, що набули поширення у Запорізькій січі та під час народно-визвольної революції 1648–1676 рр., а норми феодално-кріпосницьких відносин, які виражали інтереси козацької верхівки. Роздача земель, зазначає О. Лазаревський, розпочалась ще Б. Хмельницьким у 1648 р. [4, с. 62–63]. При цьому процес закріпачення українського селянства розпочався, як свідчить учений, ще з часів поділу однорідного за своїм правовим становищем українського народу на два стани — товариство (козаків) та поспільство (селян та міщан) під час перевірки права володіння землею у 1729 р. У результаті чого козацько-старшинська верства замінила собою польських панів. Остаточню кріпосне право було закріплено указом Катерини II від 3 березня 1783 р., який був виданий на прохання козацької старшини і забороняв кріпакам Лівобережної і Слобідської України переходити від одного власника до іншого.

Відсутність власних кодифікованих актів змушувала землевласників — тобто козацько-старшинську верству, яка досить швидко «феодалізувалася», звертатися до попереднього кодексу феодалного права — Литовського статуту. Як зазначає В. Антонович, складалася досить дивна ситуація: «народ, який протягом століть боровся за знищення небажаної юридичної норми, тепер мусив прийняти цю норму добровільно» [1, с. 119].

Тому слід погодитися з К. Віслобовим, який вважає, що Кодекс побудовано на нормативному матеріалі виключно Литовського статуту та кількох збірок німецького міського права польського походження. Ні гетьманські, ні російські урядові акти, ні також «звичаєве право» не можуть бути кваліфіковані як джерела «Прав...» [2, с. 16].

Суттєвими причинами були також: поєднання державними органами адміністративних і судових функцій, зловживання суддів та невпорядкованість судочинства, необізнаність російських чиновників із місцевим правом та намагання царського уряду поєднати українське право з російським.

Історія створення кодексу та його значення для відтворення загальної картини розвитку українського права відомі науковій громадськості, тому зупинятись на цих питаннях в рамках даної публікації немає потреби. Втім, значення «Прав...» полягає ще й у тому, що норми кодексу дають можливість відтворити уявлення верхівки правлячої верстви (козацтва) про зміст принципу рівності у праві, про критерії визначення правової рівності та правової нерівності, як чинників, що зумовлювали особливості правового статусу різних станів та груп населення.

За своїм характером кодекс є пам'яткою феодалного права, і мав призначення регулювати суспільні відносини у станомому суспільстві, побудованому на засадах феодалної ієрархії та нерівноправності різних верств населення. Тому норми кодексу переважно регламентували правові відносини окремих станів населення, а не всього суспільства в цілому. Це добре простежується, наприклад, за замістом норм кримінального права, яким в кодексі відводиться шість розділів з 20 по 25. Втім, зміст норм цих розділів свідчить, що незважаючи на феодално-становий характер, кодекс містив досить прогресивні (напри-

клад, порівняно з Соборним уложенням царя Олексія Михайловича 1649 р.) принципи правової системи.

Разом з тим, у кодексі міститься низка норм, які закріплюють принцип рівності у певних сферах правовідносин. Так, у першій статті кодексу цей принцип знайшов свій вираз у рівності перед законом і судом усіх станів населення. Зокрема йшлося про те, що «всякого чина и достоинства, не исключая никого, от вышних до нижних, духовного и мирского, воинского и гражданского, малороссийские обыватели и весь без изъятия малороссийский же народ, по артикулам в сем праве написанным во всяких делах суд и расправу имеют и оному праву во всем послушны быть должны. ... кто и нездешние жители, но какими ни есть именами владеют, да и приежжие заграничные всякого звания люди, во всяких судах и расправу подлежащих делах, равно как бы здешние обыватели по сему же праву судиться имеют» [5, с. 30].

На наш погляд, у арт.14 глави 10 закріплені важливі норми, які свідчать про рівне право на свободу представників усіх станів населення незалежно від їх правового статусу. Зокрема йдеться про заборону самовільного позбавлення волі будь-якої особи та рівну відповідальність для осіб будь-якого чину та звання за незаконне самовільне ув'язнення, а також за вбивство, застосування тортур, каліцтво та побиття будь-яких осіб, що були самовільно ув'язнені. Зокрема за вбивство за таких обставин передбачалась смертна кара [5, с. 357-358].

У арт. 1 глави 4 закріплені рівні права обирати та бути обраними на військові посади, окрім іноземців, тих, хто проживає за кордоном та неправославних. Разом з тим, виборче право у нормах кодексу, на відміну від норм звичаєвого права запорізьких козаків [5, с. 15-22], також набуває яскраво вираженого станового характеру [5, с. 59]. Так, у п. 2 йдеться про позбавлення таких прав посполитих.

Принцип рівності був закріплений і у судочинстві. Судова влада поширювалась на будь-яку особу в державі незалежно від чину (п. 2, арт. 3, 4 глава 7). Втім, цей принцип обґрунтовувався релігійними догматами, відповідно до яких «будь-яка особа рівна перед Богом і судити належить не зважаючи на лиця, без всякої пристрасті, гніву, злоби, милості, страху, дружби, тільки по істині, по совісті і за законом, не затягуючи справи, без богоненавистного лицемірства і користі, судити і вирішувати для вдоволення ображеного і з вичерпним покаранням образника, позбавляючи (неможливіх) від руки неправди» [5, с. 82-83]. Зокрема суддею не могли бути відступники від християнської віри та єретики [5, с. 81].

Слід зазначити, що в нормах кодексу традиційно закріплювалась правова нерівність учасників кримінального процесу, зокрема за критеріями: статі, станового становища, фізичного стану, віку, етнічної приналежності, віросповідання тощо. Так, представниками і адвокатами в судовому процесі не могли бути: жінки; священнослужителі (окрім справ церковних і монастирських за дорученням їх начальників); колишні злочинці; малолітні; невільники; душевно хворі; особи з тілесними вадами; прокляті церквою; жиди та інші іновірці (цікавим є те, що при розгляді справ євреїв та невірних вони могли представляти інтереси один одного) [5, с. 489].

Правова нерівність існувала і щодо визначення кола осіб, що могли виступати в суді як свідки. Свідками могли бути лише особи християнського віросповідання (або єдиновірці) будь-якого чина чи звання, хороші люди, яким можна вірити, повнолітні (арт. 15 глава 8) [5, с. 131].

Процедуру допиту свідка міг здійснювати тільки суд у залі судового засідання, але у випадку неможливості прийти до суду, «знатні особи, шляхецькі жінки та німці» могли давати свідчення вдома [5, с. 132].

Свідками також не могли бути: особи яких приговорили до смертної кари, на відрізання кінцівки або носа, які понесли будь-яке прилюдне покарання (доки не доведуть свою невинність); костирі; п'яниці; зрадники; «суєтратци»; блазні; безпомісні та особи без визначеного місця проживання (бродяги); клятвопорушники; прокляті (піддані церквою анафемі) та відлучені від церкви; чародії та ворожити; прелюбодії; ті, які ніколи не причащались або не причащались більше року; особи які таємно стирали межу (земельні кордони); божевільні; особи до 20 і після 70 років; заінтересовані особи та родичі; іноземці та новоприбульці, про яких нічого невідомо або які не мають постійного місця проживання; євреї та христівідступники — не могли свідчити проти християнина (глава 30 арт. 7; глава 8 арт. 16) та деякі інші категорії населення [5, с. 489-490; с. 133-134].

Про нерівний правовий статус різних верств тогочасного суспільства також яскраво свідчать норми (арт. 8, гл. 10), що передбачають різні за своєю суворістю міри покарання за вбивство для представників різних станів. Зокрема за вбивство пана («господина») підлеглими (служителями, чиновниками) або не підлеглими особами (але нижчого звання) передбачалось четвертування; за поранення — відрубування голови; за те, що вдарить чи підніме зброю на пана — відрубування руки або застосування іншого жорстокого покарання. Ті ж самі покарання передбачались і в разі вчинення подібних дій особами нижчого звання щодо командирів і чиновників, навіть якщо особа і не є їм підлеглою [5, с. 354]. Також смертна кара передбачалась для «людей простой породы» за ненавмисне убивство шляхтича або шляхтянки та особи воїнського звання (козака) [5, с. 354].

Що ж стосується вбивства посполитих, то відповідно до п. 1 арт. 1 гл. 21 шляхтич або військового звання людина за безпідставне та безпричинне вбивство посполитого мав бути страчений шляхом від-

рубубання голови. Але, якщо шляхтич, або хто не є, раніше ні в чому підозрілому не був замішаний, вибачиться і присягне, що він вчинив убивство з метою самооборони, то від смертної кари за вбивство і від «головщини» звільняється [5, с. 397-398].

Отже, можна зробити висновок, що такий основний інститут категорії «рівність» як рівноправність, в нормах кримінального права, закріплених у кодексі, ще не був сформований. Статус (обсяг прав, свобод і обов'язків) учасників кримінально-правових відносин визначався залежно від стану; посади; статі; національності; віросповідання; землеволодіння (кількості землі); віку, законності народження, роду занять тощо.

Релігійні уявлення та норми церковного права були, на нашу думку, важливим чинником та підставою закріплення у нормах кодексу, як правової рівності, так і правової нерівності. Зокрема, про це свідчить невизнання права на свободу віросповідання. Так, у арт. 3 глави 2 зазначалось, якщо християнин чи християнка самовільно відступили від віри християнської і на цьому наполягають, то такі мають бути спалені [5, с. 41].

Суттєво на міру та вид покарання впливала законність народження та віросповідання. Також, вид і міра покарання залежала від статі особи, яка вчинила злочин, а також від характеру родинних зв'язків між суб'єктами кримінальних правових відносин. Наприклад, у п. 1 арт. 7 глави 20 зазначається: «За вбивство чоловіка жінкою або жінки чоловіком, чоловіку — відсікти голову, а жінку — закатати по голову в землю» [5, с. 353].

Відповідно до арт. 5 глави 20 діти, що заподіяли батькам тілесні пошкодження, або поранили, або образили батьків — каралися смертю. Батьки ж навіть за вбивство дитини карались лише арештом строком на один рік і шість тижнів та через рік мали чотири рази покаятися у церкві перед усіма прихожанами в призначені свята та дні [5, с. 352].

Дітей же, які вбили матір або батька, відповідно до п. 1 арт. 5 глави 20, мали покарати на смерть: сина шляхом четвертування та посмертного колесування і насадження голови на палю, а дочку шляхом закопування по шию у землю [5, с. 352].

Таким чином, у нормах кодексу, крім закріплення суспільної ієрархії, зберігається принцип сімейної ієрархії, який ще з найдавніших часів зумовлював нерівність правового статусу різних членів сім'ї (роду). Цей принцип, сформульований і закріплений ще за часів звичаєвого права, після прийняття християнства набув нового забарвлення відповідно до християнських уявлень про правові відносини у сім'ї та між родичами.

Принцип рівності знайшов свій вираз і у низці рівних обов'язків усіх станів, зокрема військовому обов'язку всіх землевласників, безземельних шляхтичів та військових, які займаються торгівлею, купецтвом, шинкуванням, художнім рукоділлям, у тому числі й іноземців, які проживають на території Малоросії, що передбачено у арт. 1, 6 гл. 5 кодексу. Крім того, військову повинність у випадку необхідності або загальної мобілізації, оголошеної імператорським указом, відповідно до п. 4 цього ж артикулу мали нести всі міщани вільних військових міст і містечок.

Разом з тим, як свідчить аналіз норм кодексу, у I пол. XVIII ст., з розростанням і зміцненням феодалного землеволодіння козацької верхівки, українське право набуває яскраво вираженого станового характеру. Так, відповідно до арт. 2 глави 4, арештовувати без рішення суду не можна було лише шляхтичів та військових [5, с. 60]. У п. 1, арт. 6, гл. 4 наголошується, що кожен шляхтич і військового звання людина (козак), що проживають на території Малої Росії, не можуть бути переведені у стан посполитих і поневолені. Також ніхто не може відібрати їх земельні угіддя набуті законним шляхом [5, с. 63]. У п. 3 цього ж артикулу закріплюються аналогічні права іноземців, якщо вони на законних підставах набули земельні володіння на території Малої Росії і несуть військову службу.

Найбільш яскравою, на нашу думку, ілюстрацією закріплення у правових нормах поділу суспільства на стани є арт. 7 гл. 4 кодексу наступного змісту: «Когда который шляхтич или воинского звания человек на посполитой оженится, тогда как тая посполитая жена его, так и дети его с ним спложенные, в шляхетстве или в воинском звании быть имеют; однако же, если бы такова жена, по шляхтичу или воинского звания человеку оставшись во вдовстве, за посполитого, а не воинского звания человека за муж вийшла, тогда она шляхетского или воинского звания честь теряет, и в таком уже звании, в каком и муж ея, за котрого вийшла, быть имеет; детям же тем, которые с первым мужем шляхетской или воинской породы имела, вредить не может. То же разуметь о девице шляхетского или воинского звания, котра за мужа посполитой породы выйдет, и котра во удовстве останеться да за мужа шляхетского или воинского звания вийшла бы; то же и о ея детях» [5, с. 62].

У арт. 10 гл. 4 також зазначається, що ніхто з обивателів посполитої породи ні честі, ні вольності воїнського звання людей собі присвоїти не може, щоб через це «честь і вольність шляхетського або воїнського звання знищена не могла бути», окрім випадків, коли государ кого з посполитих тією шляхетською або воїнського звання честю пожалував; через те також «посполиті у людей шляхетського або воїнського звання ґрунтів купувати не повинні» [5, с. 64]. Наведені норми свідчать про надання окремим

станам замкненого характеру, шляхом обмеження можливості переходу з одного стану до іншого.

Таким чином, поняття рівності у досліджуваній період можна розглядати лише у межах порівняння правових статусів привілейованих станів, а також в межах окремих станів. Так, у арт. 5 гл. 4 закріплюються рівні економічні права представників повноправних станів: духовенства, шляхти та військових (козаків). Зокрема, на землях, що належать їм за правом власності, цим категоріям населення дозволялося «осаживать людей», будувати хутори, млини та інші не заборонені законом заводи [5, с. 61].

Зокрема у арт. 14 гл. 4 йдеться про звільнення шляхти, духовенства, шляхти, козаків від різних податей та платежів [5, с. 14]. Тобто все податкове навантаження перекладалось на плечі селян та міщан шляхом закріплення правових привілеїв «повноправних» станів, що можна розглядати як правову негативну дискримінацію «неповноправних» станів (посполитих).

Відповідно до наведеного, можна зробити висновок, що у нормах кодексу зроблено спробу нівелювати принцип правової рівності як основну засаду права українського суспільства періоду національно-визвольної війни 1648-1676 рр. в інтересах пануючої козацької верхівки. Як зазначав В. Мякотін: «Народ, який зі зброєю в руках повстав проти своїх гнобителів, встиг зламати їх могутність і здобути собі в боротьбі національну самобутність, народ, який знищив старий становий устрій, що супроводжувався рабством маси, й створив новий лад життя поза всякими сторонніми втручаннями на основі свободи й рівності всіх громадян країни, — цей самий народ, через якісь 130 років свого існування знову являє собою картину різкого поділу на стани, знову висуває на історичну арену — і на цей раз вже прямо зі свого середовища — групу панів і безправну масу, на якій лежить тяжке ярмо кріпосництва» [4, с. 155].

Використані джерела:

1. Антонович В.Б. История малорусского козачества (лекции) / В.Б. Антонович. — К.: Литография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. — 168 с.
2. Віслобоков К.А. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743): джерелознавчий та кодикологічний аналіз: автореф. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.06 / К.А. Віслобоков. — К., 2004. — 22 с.
3. Лазаревський О.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.) // Антологія української юридичної думки: [у 10 т.] / [редкол. Ю.С. Шемшученко та ін.]. — К.: Видав. Дім «Юридична книга», 2003. — Том 3 / [упор. І.Б. Усенко та ін.]. — С. 62–63.
4. Мякотин В. Прикрепление крестьян в Левобережной Малороссии в XVIII в. / В. Мякотин // Русское богатство. — 1894. — № 3. — С. 154–155.
5. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743). — К.: АТ «Книга», 1997. — 547 с.
6. Худояр Л.В. Принцип рівності у праві і судочинстві Запорізької Січі / Л.В. Худояр // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право». Частина перша / [ред. кол.: Д.О. Мельничук (голова) та ін.]. — К., 2011. — Вип. 167. — Ч. 1. — С. 293–298.

Худояр Л. В. Принцип рівності у пам'ятці права — «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.).

Особливості становлення та еволюції принципу рівності у праві козацько-гетьманської доби яскраво відображено у визначній пам'ятці права цієї епохи — «Правах, за якими судиться малоросійський народ». У нормах кодексу закріплено зміст цього принципу відповідно до правової ідеології правлячої козацької верстви I пол. XVIII ст. та повернення до станового поділу суспільства на підставі і природокористування України: Серія «Право». Частина перша / [ред. кол.: Д.О. Мельничук (голова) та ін.]. — К., 2011. — Вип. 167. — Ч. 1. — С. 293–298.

Ключові слова: принцип рівності, право козацько-гетьманської доби, «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.).

Худояр Л. В. Принцип равенства в памятнике права — «Права, по которым судится малороссийский народ» (1743 г.).

Особенности становления и эволюции принципа равенства в праве казацко-гетманской эпохи ярко отражено в выдающемся памятнике права этой эпохи — «Правах, по которым судится малороссийский народ». В нормах кодекса закреплено содержание этого принципа в соответствии с правовой идеологией правящего казацкого сословия I пол. XVIII в. и возвратом к сословному делению общества на основании «разного достоинства» отдельных групп населения.

Ключевые слова: принцип равенства, право казацко-гетманской эпохи, «Права, по которым судится малороссийский народ» (1743 г.).

Hudoyar L. Principle of equality in rights monument — «The Laws that the Nation of Little Russia is Judged» (1743).

Features of the formation and evolution of the principle of equality in law Cossack Hetman day vividly reflected in the memo right of this era — «The Laws that the Nation of Little Russia is Judged» (1743). In the Code fixed content of this principle in accordance with the legal ideology of the ruling strata Cossack first half of XVIII century, and return to the caste division of society based on «different identity» of certain groups.

The notion of equality in the period can only be seen within the comparison of the legal status of the privileged classes, as well as within individual states.

The content of the principle of equality were the following concepts embodied in the Code: equal status of representatives of individual states, equality before the law and justice; equal right to freedom of representatives of all classes of the population, regardless of their legal status; universal conscription, etc.

In the Code attempts to negate the principle of legal equality as a fundamental principle of the rights of Ukrainian society of the national liberation war 1648-1676 biennium in the interests of the ruling elite Cossack.

Key words: equality, Law of Cossack-Hetman era, «The Laws that the Nation of Little Russia is Judged» (1743).

Рекомендовано до друку відділом історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.